

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA SO‘ROQ NUTQIY AKTINING IFODALANISH USULLARI

Nabiyev Ibrohim Rustamjon o‘g‘li
Yangi Asr universiteti “Mumtoz sharq filologiyasi”
(arab tili) kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: xidoyauz19955@gmail.com
Telefon: +998993227117

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab va o‘zbek tillaridagi so‘roq nutqiy aktlarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning lisoniy ifodalanish usullari hamda muloqot jarayonidagi pragmatik funksiyalari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida har ikki tildagi so‘roq yuklamalari, so‘roq olmoshlari va intonatsiyaning o‘rni yoritib berilgan.
Kalit so‘zlar: nutqiy akt, so‘roq akti, lingvopragmatika, arab tili, o‘zbek tili, so‘roq yuklamalari, so‘roq olmoshlari, retorik so‘roq, illokutiv maqsad, sintaktik qurilish.

1. Kirish

Nutqiy aktlar nazariyasi zamonaviy tilshunoslikning, xususan, lingvopragmatikaning markaziy masalalaridan biridir. J. Ostin va J. Serl tomonidan asos solingan ushbu nazariyaga ko‘ra, har qanday nutqiy birlik ma‘lum bir harakatni bajarishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. So‘roq nutqiy akti esa muloqotning eng faol turlaridan biri bo‘lib, u nafaqat ma‘lumot olish, balki tasdiqlash, inkor etish, buyruq yoki iltimos kabi yashirin (implitsit) ma‘nolarni ham tashiydi.

Arab va o‘zbek tillari turli oilalarga mansub bo‘lsa-da (somiylar va turkiylar), ularning so‘roq qurilmalarida mantiqiy o‘xshashliklar va qiziqarli farqlar mavjud.

2. Arab tilida so‘roq nutqiy aktining ifodalanishi

Arab tilida so‘roq (الاستفهام - al-istifham) asosan ikki usul bilan amalga oshiriladi: so‘roq harflari (yuklamalari) va so‘roq ismlari (olmoshlari).

2.1. So‘roq harflari (yuklamalari)

Arab tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan ikki yuklama mavjud: "Hamza" (أ) va "Hal" (هل).

- 1) "Hal" (هل): Asosan tasdiq talab qilinadigan umumiy so‘roqlarda ishlatiladi. Masalan: هل أنت طالب؟ (*Hal anta tolibun? - Sen talabamisan?*).
- 2) "Hamza" (أ): Bu yuklama kengroq funksiyaga ega. U nafaqat so‘roq, balki ikki narsadan birini tanlash (tahyir) holatlarida ham ishlatiladi: أنت فعلت هذا أم أخوك؟ (*A-anta fa’alta haza am axuka? - Buni sen qildingmi yoki akangmi?*).

2.2. So‘roq olmoshlari.

Bunda maxsus so‘zlar orqali so‘roqning predmeti aniqlashtiriladi:

- 1) مَنْ (Man) - Kim: Shaxslarga nisbatan.
- 2) مَا (Ma) - Nima: Narsa-buyumlarga nisbatan.
- 3) أَيْنَ (Ayna) - Qayerda: Makonni aniqlash uchun.
- 4) مَتَى (Mata) - Qachon: Zamonni aniqlash uchun.
- 5) كَيْفَ (Kayfa) - Qanday: Holatni aniqlash uchun.

3. O‘zbek tilida so‘roq nutqiy aktining ifodalanishi

O‘zbek tili agglutinatív til bo‘lganligi sababli, so‘roq ma’nosi grammatik vositalar va sintaktik usullar bilan shakllanadi.

3.1. So‘roq yuklamalari

O‘zbek tilida -mi, -chi, -a/-ya yuklamalari so‘roq hosil qiluvchi asosiy vositalardir.

- 1) -mi yuklamasi: Umumiy so‘roqni ifodalaydi va so‘zlovchining tasdiq yoki inkor javobini kutayotganini bildiradi. (Masalan: *Darsga boringizmi?*)
- 2) -chi yuklamasi: Odatda gapning boshqa qatnashchilariga nisbatan xuddi shu savolni takrorlashda yoki qiziqish ma’nosida qo‘llaniladi. (Masalan: *Siz-chi?*)

3.2. So‘roq olmoshlari

O‘zbek tilida so‘roq olmoshlari tizimi juda boy: *kim, nima, qanday, qancha, nega, qachon, qayer*. Bu so‘zlar gapda urg‘u oladi va so‘roqning semantik markazini belgilaydi.

3.3. Intonatsiya (Ohang)

O‘zbek tilida hech qanday grammatik vositasiz, faqat ohang orqali ham so‘roq aktini hosil qilish mumkin: *Ertaga kelasiz?* (Darak gapning oxirida ohangni ko‘tarish orqali).

4. Qiyosiy tahlil va pragmatik farqlar

Arab va o‘zbek tillaridagi so‘roq aktlarini qiyoslaganda quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

4.1. Sintaktik joylashuv

- 1) Arab tilida so‘roq adavotlari (vositalari) odatda gapning boshida keladi. Bu "sadr al-kalom" (gapning boshi) qoidasiga muvofiqdir.
- 2) O‘zbek tilida esa so‘roq yuklamasi (-mi) asosan kesimga qo‘shiladi, so‘roq olmoshlari esa gapning turli o‘rinlarida (urg‘u tushadigan so‘z o‘rnida) kelishi mumkin.

4.2. Retorik so‘roqlar

Har ikki tilda ham so‘roq har doim ham javob olish maqsadida berilmaydi.

- 1) Arab tilida (Istifham inkoriy): *أليس الله بأحكم الحاكمين؟* (*Alaysa Allahu bi-ahkamil hakimin?* - *Alloh hukm qiluvchilarning eng hikmatlisi emasmi?*) - Bu yerda javob talab qilinmaydi, balki tasdiq kuchaytiriladi.
- 2) O‘zbek tilida: *Senga aytmaganmidim?* - Bu yerda ayblash yoki eslatish ma’nosi ustunlik qiladi.

Xususiyati	Arab tili	O‘zbek tili
Asosiy yuklamalar	Hal, Hamza	-mi, -chi, -a
So‘roq so‘zi o‘rni	Gap boshida	Gapning turli qismlarida
Intonatsiya roli	Mavjud, lekin vositalar ustun	Juda yuqori
Ma’lumot turi	Leksik va morfologik	Morfologik va sintaktik

5. Xulosa

Arab va o‘zbek tillarida so‘roq nutqiy akti boy ifoda vositalariga ega. Arab tilida so‘roq vositalari gapning boshida kelishi bilan qat’iy tartibga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida bu jarayon ko‘proq fe’l (kesim) bilan bog‘lanadi va ohang muhim rol o‘ynaydi. Pragmatik jihatdan esa har ikki tilda ham so‘roq aktlari hayrat, inkor, buyruq va tasdiq kabi ko‘plab ko‘chma ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu qiyosiy o‘rganish tillararo muloqot va tarjima jarayonida so‘zlovchi maqsadini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. "O‘zbek tili pragmatikasi". - Toshkent, 2012.
2. Ar-Roziy. "At-Tafsir al-Kabir" (So‘roq turlari bo‘limi).
3. Sayfullayeva R. "Hozirgi o‘zbek adabiy tili". - Toshkent, 2009.
4. Wright, W. "A Grammar of the Arabic Language". - Cambridge University Press.